

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

МОГИЛЯСТА СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.925:373.5.015.31(043.3)

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО
ІНТЕЛЕКТУ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія вікової психофізіології

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент **Панасенко Наталія Миколаївна**, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія вікової психофізіології, провідний науковий співробітник.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Співак Любов Миколаївна**, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, кафедра теоретичної та консультативної психології, професор;

кандидат психологічних наук, доцент **Купрєєва Ольга Іллівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, докторантка.

Захист дисертації відбудеться «6» квітня 2021 р. об 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Автореферат розісланий «06» березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Я. М. Омельченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Емоційний інтелект (ЕІ) наразі визнається одним із найважливіших чинників гармонійного розвитку та успішної самореалізації особистості, а в підлітковому та юнацькому віці є складовою не тільки навчальної успішності, але й впливає на професійне становлення у майбутньому. Розвинений ЕІ забезпечує рівновагу між розумом і почуттями, а пошук шляхів його розвитку відповідає сучасній парадигмі гуманізації освіти та актуалізує необхідність комплексного дослідження цього феномена психолого-педагогічною наукою.

Розглядаючи емоційний інтелект як невід’ємну частину базових характеристик особистості, важливо збільшувати спектр можливостей розвитку ЕІ в напрямку ціннісно-цільових та діяльнісних функцій в дискурсі життєздійснення старшокласників, адже в період навчання в старшій школі відбувається активне емоційне становлення особистості школярів, зростає самосвідомість, інтенсивно розвиваються здатності до рефлексії та емпатії; з’являються знання та вміння, якими оперує ЕІ, значно покращуючи регулятивно-адаптаційні функції в напрямку регуляції емоційних навантажень на психіку.

Дж. Майєр і П. Саловей, запропонувавши вперше термін «емоційний інтелект», розвинули власну концепцію ЕІ з теорії соціального інтелекту вчених-психологів Е. Торндайка, Г. Айзенка, Дж. Гілфорда, Д. Векслера. Активним дослідженням цього феномена займалися Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Х. Вейсінгер, Д. Карузо, Р. Стернберг, Дж. Сайаррочі, Д. Слайтер, Р. Робертс, Дж. Меттьєс, М. Зайднер, П. Лопес, Р. Стернберг, Дж. Блок, М. Кетс де Вріс. Вчені В. Вундт, П. Жане, Т. Рібо, Н. Грог наголошують на важливості розвитку ЕІ в контексті активізації когнітивних процесів, а Р. Соорер, А. Sawaf, S. Wolf, К. Коган К. Петрідес, Е. Фернхем, Т. Березовська, В. Єрмаков, А. Петровська, Ф. Слейтер, І. Степанов акцентують увагу на цьому феномені як основі розвитку успішності та лідерства. Разом з цим частина вчених наголошує на принципі єдиного інтелекту, який поєднує вирішення емоційних, пізнавальних, соціальних та професійних завдань (І. Аршава, М. Смульсон, О. Лящ, Н. Коврига, Е. Носенко, С. Дерев’янка, О. Власова, К. Санько, Б. Теплов).

Актуальна проблема ЕІ старшокласників передбачає пошук ефективних психолого-педагогічних засобів розвитку, що знайшло своє відображення у доробках вчених С. Аврамченко, К. Бабенко, Т. Березовської, О. Білої, Л. Бондаревської, Т. Горобець, І. Євтушенко, І. Калашник, М. Кононової, І. Кошлань, В. Ляшенко, І. Лящ, Л. Місшихи, Л. Новікової, І. Опанасюк, Т. Пашко, О. Потьомкіної, А. Реана, О. Саннікової, М. Смульсон, П. Теслюк, С. Харенко, І. Чернухи, Г. Юсупова, Т. Яценко. При цьому проблема розвитку ЕІ старшокласників залишається вивченою недостатньо, позаяк у наявних дослідженнях відчутний номотетичний, кількісний акцент. Недостатньо вивченими залишаються питання, пов’язані з моделлю ЕІ старшокласника, її структурними складовими, відсутністю науково обґрунтованих та адаптованих до сучасних освітніх реалій програм розвитку ЕІ, ефективних методів та форм впливу на розвиток.

Таким чином, важливість дослідження проблеми психолого-педагогічних засобів розвитку емоційного інтелекту старшокласників та недостатність її наукової

розробки зумовлює актуальність теми нашого дисертаційного дослідження «Психолого-педагогічні засоби розвитку емоційного інтелекту старшокласників».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах всеукраїнського експерименту «Психологічні засади інноваційних технологій розвитку особистості» (2015 - 2020 рр., наказ МОН України № 414 від 09.04.2015 р.), а також наукових досліджень лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України: «Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості» (реєстраційний номер – 0113U001126) та «Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень» (реєстраційний номер – 0116U004815).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 4 від 30.03.2015 р.) та погоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 26.05.2015 р.).

Об'єкт дослідження – емоційний інтелект старшокласників.

Предмет дослідження – особливості розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами.

Метою дослідження є визначення особливостей емоційного інтелекту старшокласників та розробка на цій основі програми його розвитку психолого-педагогічними засобами.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення емоційного інтелекту особистості, розробити теоретичну модель емоційного інтелекту старшокласника.
2. Емпіричним шляхом визначити особливості розвитку емоційного інтелекту старшокласників.
3. Розробити та апробувати програму розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами.
4. Розробити та апробувати інтегрований курс розвитку емоційного інтелекту старшокласників на уроках англійської мови в межах Державної програми вивчення іноземних мов.

Методи дослідження: Для проведення дослідження та досягнення мети нами використані наступні методи: *теоретичні* (аналіз, синтез та порівняння, теоретичне моделювання; потенціал психолого-педагогічних засобів щодо розвитку ЕІ у старшокласників); *емпіричні* (спостереження, інтерв'ю, бесіди, контент-аналіз, експеримент; психодіагностичні методики); *методи математично-статистичної обробки* даних (описові статистики для узагальнення результатів дослідження та перевірки статистичних гіпотез, U-критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок, а також параметричний тест t-критерій Стюдента для виявлення відмінностей результатів в експериментальній та контрольній групах, кореляційний аналіз (ранговий коефіцієнт кореляції r Спірмена) для визначення взаємозв'язків між показниками емоційного інтелекту); *формульовано-експериментальні* (програма розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними

засобами, авторська Програма «Розвиваємо емоційний інтелект», авторський Інтегрований курс розвитку емоційного інтелекту старшокласників на уроках англійської мови).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали принципи системності у психології (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, Б. Ломов); концептуальні положення про розвиток особистості (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв та ін.); системний підхід до вивчення особистості (В. Кузьмін, Б. Ломов, В. Семиченко); принципи розвитку психіки в діяльності (Г. Костюк, С. Рубінштейн, С. Максименко); концептуальні положення про місце та роль емоцій у когнітивних процесах (В. Вундт, П. Жане, Т. Рібо, Н. Грог); психологічні механізми та умови формування особистості підліткового віку та юності (Л. Виготський, М. Гінзбург, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Г. Костюк, С. Максименко, М. Смульсон); загально-психологічні ідеї про розвиток емоцій та інтелекту та їхній взаємозв'язок (Г. Айзенк, Б. Базима, О. Бодальов, В. Бойко, Х. Гарднер, В. Моляко, М. Смульсон, Е. Торндайк); теоретичні засади вивчення емоційного інтелекту, його структури та функцій (І. Андрєєва, Р. Бар-Он, Г. Гарднер, Д. Гоулман, С. Дерев'янка, Д. Карузо, Н. Коврига, Д. Люсін, Дж. Майєр, М. Манойлова, Е. Носенко, К. Саарні, П. Саловей та ін.); розуміння та усвідомлення суб'єктом емоцій, емпатійність (І. Андрєєва, Д. Гоулман, Є. Ільїн, Н. Коврига, Д. Люсін, М. Манойлова, Е. Носенко, Є. Рибалко, К. Ушинський та ін.); підходи щодо визначення змісту та розробки тренінгових програм (О. Кокун, О. Корніяка, С. Максименко, М. Смульсон, Н. Чепелєва, Ю. Швалб, Н. Панасенко); емоційно-інтелектуальні аспекти розвитку старшокласників (Т. Березовська, Л. Новікова, М. Смульсон, Г. Юсупова); особливості розвитку емоційного інтелекту старшокласників (Ю. Давидова, Є. Іванова, О. Лящ, Н. Назарук, І. Опанасюк та ін.).

Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів та охопило 79 учнів, віком від 15 до 17 років, Києво-Печерського ліцею № 171 «Лідер» (39 учнів) та Кривоозерської ЗОШ I-III ступенів № 2 с. Криве Озеро (40 учнів).

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що: *вперше* розроблено:

- структурно-функціональну модель емоційного інтелекту старшокласника;
- програму розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами;
- інтегрований курс розвитку емоційного інтелекту старшокласників відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, Державного навчального плану та Навчальної програми з іноземних мов;

додовнено наукові уявлення щодо:

- змісту і сутності поняття емоційного інтелекту учня;
- психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту старшокласників (залежно від класу, сільської чи міської місцевості навчання тощо).

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що в роботі розкрито особливості розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами, теоретично обґрунтовано структурно-функціональну модель ЕІ старшокласника, на основі емпіричних досліджень створено факторну модель розвитку емоційного

інтелекту старшокласника. Обґрунтовано психологічні умови розвитку емоційного інтелекту в межах освітнього процесу навчального закладу.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що на основі отриманих емпіричних результатів було створено й апробовано авторську Програму розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами «Розвиваємо емоційний інтелект»; створено й апробовано авторський Інтегрований курс розвитку ЕІ старшокласників відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, Державного навчального плану та Навчальної програми з іноземних мов; розроблено методичні рекомендації щодо розвитку ЕІ, які можуть бути використані в різних видах та формах роботи педагогічних працівників, практичних психологів, соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів І-ІІІ ступенів та на першому-другому курсах вищих навчальних закладів.

Достовірність і обґрунтованість результатів дослідження забезпечені застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів та методик, які довели свою ефективність в численних дослідженнях. Надійність отриманих даних забезпечена підбором репрезентативної експериментальної вибірки та використанням методів математичної статистики, адекватних гіпотезі і завданням дослідження.

Основні висновки, рекомендації та напрацювання дисертаційного дослідження були **впроваджені** у роботі навчальних закладів: Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ (довідка № 357 від 10.09.2019 р.); Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер» (довідка № 54 від 14.10.2020 р.); Кривоозерської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 2, с. Криве Озеро, Миколаївської області (довідка №12 від 23.10.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження відображено у наукових публікаціях, вони доповідалися та обговорювалися на засіданнях лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, на науково-практичних конференціях різного рівня, у межах психологічних клубів, на наукових сесіях та методологічних семінарах, таких як: Всеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в освіті» (Київ, 30 вересня, 2015 р.), «Сучасна українська школа: виклики, реалії, перспективи» (10 грудня 2015 року, м. Київ), TEA West-UA Regional for TEA Alumni Ternopil, Ukraine (Тернопіль, 25 вересня, 2016 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Реформування української середньої школи: інновації в освітньому процесі та оцінюванні» (Київ, 30 вересня, 2016), Міжнародна науково-практична конференція «Практична психологія сучасності: ресурси та перспективи» (Луцьк, 26-27 вересня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Щастя та цивілізаційний розвиток» (Львів, 14-15 листопада, 2019 р.), IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я» Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, 2019 р.), XIV International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society (June, 2019, Warsaw, Poland), XII Міжнародна науково-практична конференція "Проблеми емпіричних досліджень у психології, педагогіці та гуманітарних науках" (24-28 лютого 2020 р., м. Краків, Польща).

Публікації. Результати дисертації висвітлені в 6 одноосібних наукових публікаціях автора, 4 з яких – у фахових наукових виданнях, включених до переліку, затверджене МООН України; 1 – у вітчизняних фахових виданнях, що входить до міжнародних наукометричних баз даних; 1 – в міжнародному наукометричному фаховому виданні.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (314 найменувань, з них 47 – іноземною мовою), 18 додатків (на 45 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 206 сторінок, основний її зміст викладено на 167 сторінках. Робота містить 8 рисунків та 28 таблиць, які займають 22 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу, методи, наукову новизну, теоретичну та практичну значущість дисертаційного дослідження; наведено дані про апробацію та впровадження отриманих результатів, подано публікації за темою дисертації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами»* здійснено аналіз основних теоретичних підходів до вивчення проблеми емоційного інтелекту особистості, зроблено спробу визначення змісту і сутності поняття ЕІ старшокласників з урахуванням їхніх вікових особливостей і на цій підставі побудовано теоретичну структурно-функціональну модель ЕІ старшокласника, визначено її компоненти з відповідною структуризацією. розглянуто проблему діагностики ЕІ та теоретично обґрунтовано особливості розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами в контексті старшої школи загальноосвітнього навчального закладу.

Термін «емоційний інтелект» вперше запропонували Дж. Майєр і П. Саловей, базуючись на теорії соціального інтелекту вчених Е. Торндайка, Г. Айзенка, Дж. Гілфорда і Д. Векслера. На сучасному етапі наукового осягнення психологічного феномена виокремлено три течії, які розглядають ЕІ як сукупність когнітивних здібностей до розуміння, усвідомлення та управління емоціями (Дж. Майєр, П. Саловей); як особистісні риси (К. Петрідес, Е. Фернхем); як поєднання особистісних рис та когнітивних здібностей (Р. Бар-Он, Д. Гоулман). Досить активно науковцями ведуться дослідження у двох напрямках: діагностування «ЕІ» та пошук механізмів його розвитку.

Ми розглядаємо ЕІ старшокласників через призму генетичного, інформаційного, регулятивного, соціокультурного, процесуально-діяльнісного, феноменологічного, функціонально-рівневого та освітнього підходів і вважаємо, що теоретична модель ЕІ старшокласника пролягає в площині загального інтелекту як окремо взята психологічна категорія. А створена нами теоретична структурно-функціональна модель емоційного інтелекту старшокласника (рис. 1) є проєкцією традиційних трьох моделей (модель здібностей, модель особистісних рис і змішана

модель) та поєднує в собі емоційний, когнітивний, адаптаційний та регулятивний компоненти з відповідною структуризацією.

Рис. 1. Структурно-функціональна модель емоційного інтелекту старшокласника

Структурно-функціональна модель ЕІ старшокласника стала логічним підґрунтям для проведення емпіричного дослідження.

Аналіз наукових досліджень вивчення емоційного інтелекту підтверджує не лише складність його феноменології і неоднозначність теоретичних підходів щодо різних моделей, але й доводить неможливість уніфікації діагностичного інструментарію, внаслідок чого наявна велика кількість методів і методик вимірювання рівня ЕІ та його складових. Специфіка сучасного стану проблеми дослідження емоційного інтелекту обумовлена відсутністю розуміння того, які саме інструментарії досліджень є найдоцільнішими.

Незважаючи на всі проблеми наукових досліджень, психологи та педагоги активно займаються пошуком шляхів розвитку емоційного інтелекту особистості школяра, розглядають цю тему не тільки із міркувань розвитку здібностей, а й з точки зору розвитку внутрішньоособистісного і міжособистісного емоційного інтелекту. Так, досліджуючи сутність емоційного інтелекту в межах досягнення навчального успіху С. Белова, Г. Мануйлов, А. Савенков, А. Чернявська, В. Юркевич та ін. доводять, що емоційний інтелект можна розвивати та навчати вмінням, необхідним для усвідомлення та управління емоціями, більшою мірою ніж абстрактно-логічним, а вчені І. Андрєєва, Ж. Кучеренко, Е. Носенко, Н. Харченко, А. Чернявська, С. Чечало наголошують на необхідності розвитку емоційного інтелекту особистості учня на всіх етапах шкільного навчання та можливості інтеграції відповідних засобів розвитку в навчально-виховний процес і в молодшій (І. Андрєєва, А. Добрин, К. Кузнецова, Ю. Савченко), і в середній (Ю. Давидова) та старшій школі (О. Лящ, І. Опанасюк), у період юності (Т. Кисельова, І. Мещерякова) та ранньої дорослості (Л. Вахрушева, Ф. Кобра).

Обґрунтовуючи положення, що ЕІ старшокласників – необхідна складова успіху навчальної діяльності, соціальної активності та майбутнього професійного становлення, можна припустити можливість розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами навчально-виховної роботи освітнього закладу.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження розвитку емоційного інтелекту старшокласників»** надано опис психодіагностичного інструментарію та представлено результати емпіричного дослідження, яке охопило 79 учнів, віком від 15 до 17 років, Києво-Печерського ліцею № 171 «Лідер» (39 учнів) та Кривоозерської ЗОШ І-ІІІ ступенів № 2 с. Криве Озеро (40 учнів). Порівняльний інтергруповий аналіз емпіричного матеріалу здійснювався: між старшокласниками 10 та 11 класів, що навчаються в місті, та старшокласниками, які навчаються в селі; між десятикласниками та одинадцятикласниками; у старшокласників залежно від середнього балу успішності; проаналізовано взаємозв'язки між показниками когнітивного, емоційного, адаптивного і регулятивного компонентів структурно-функціональної моделі емоційного інтелекту старшокласника. Учні міського ліцею склали експериментальну групу, а учні сільської школи – контрольну.

Для дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту старшокласників було обрано наступні психодіагностичні методики (стандартизовані опитувальники для дослідження рівня розвитку загального ЕІ та деяких його складових): тест емоційного інтелекту MSCEIT (Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test), опитувальник «ЕмІн» (Д.В. Люсін), «Опитувальник EQ» (Н. Холл), експрес-тест «Дерево, люди, життя» (Pip Wilson), методика шкалової самооцінки психофізіологічного стану О.М. Кокуна, тест «Дослідження вольової саморегуляції» (А.В. Зверьков і Е.В. Ейдман), тест «Емоційна врівноваженість» (В.І. Тернопільська), авторські анкети для визначення рівня обізнаності старшокласників стосовно емоційного інтелекту та наявності системи психолого-педагогічних засобів формування ЕІ старшокласників у навчальному закладі.

Констатувальний етап експериментального дослідження складався з трьох фаз: *попередньо-організаційна* фаза включала підготовку до проведення дослідження (відбір методів і методик); *основна* фаза охоплювала діагностичну процедуру дослідження ЕІ старшокласників та факторний аналіз для уточнення компонентів структурно-функціональної моделі ЕІ старшокласника; *завершальна фаза* дослідження була спрямована на аналіз та узагальнення емпіричного матеріалу, що сприяло цілісному представленню особливостей розвитку ЕІ старшокласників.

Під час аналізу когнітивного компонента емоційного інтелекту ми насамперед звертали увагу на уявлення про емоції, сприймання та розуміння емоцій: емоційну обізнаність, усвідомлення емоцій; управління емоціями; контроль емоцій; самомотивацію; емпатію; розпізнавання й управління емоціями інших людей. У ході дослідження розглядалися показники когнітивного компоненту ЕІ за методикою «Емоційний інтелект» (ЕмІн) Д.В. Люсіна. Позаяк результати дослідження показали наявність значної кількості показників низького і дуже низького рівнів когнітивного компонента ЕІ учнів і в 10, й в 11 класах, то нами було розглянуто саме ці показники в учнів і міського ліцею, і сільської школи (див. рис.2).

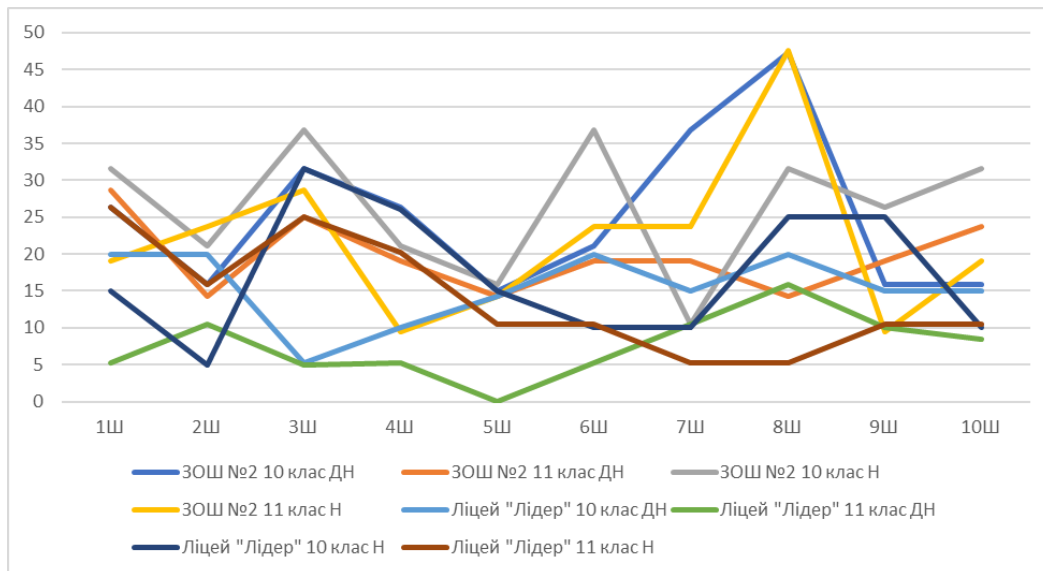

Рис. 2. Результати діагностики показників когнітивного компонента ЕІ старшокласників за методикою ЕмІн (у %)

Примітки: 1) шкали за опитувальником ЕмІн Д.В. Люсіна: 1Ш - розуміння чужих емоцій; 2Ш - управління чужими емоціями; 3Ш - розуміння своїх емоцій; 4Ш - управління своїми емоціями; 5Ш - контроль експресії; 6Ш - міжособистісний емоційний інтелект; 7Ш - внутрішньоособистісний емоційний інтелект; 8Ш - розуміння емоцій; 9Ш - управління емоціями; 10Ш - загальний рівень емоційного інтелекту; 2) ДН – дуже низький рівень показника; Н – низький рівень показника; 3) ЗОШ №2 – Кривоозерська ЗОШ І-ІІІ ст. №2; Ліцей «Лідер» – Києво-Печерський ліцей №171 «Лідер».

За методикою ЕмІн Д.В. Люсіна встановлено, що десятикласники Кривоозерської ЗОШ І-ІІІ ст. №2 мають нижчі показники порівняно з одинадцятикласниками цієї ж школи за наступними шкалами: розуміння чужих емоцій; розуміння своїх емоцій; управління своїми емоціями; міжособистісний емоційний інтелект; розуміння емоцій; управління емоціями; загальний рівень емоційного інтелекту. Майже однакова кількість десятикласників та одинадцятикласників мають показники низького й дуже низького рівня за шкалою управління чужими емоціями.

Порівняльний аналіз показників за результатами діагностики десятикласників й одинадцятикласників Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер» показує, що десятикласники мають нижчі показники за такими шкалами: розуміння чужих емоцій; управління чужими емоціями; управління своїми емоціями; контроль експресії; міжособистісний емоційний інтелект; внутрішньоособистісний ЕІ; розуміння емоцій; управління емоціями; загальний рівень ЕІ. Приблизно однаковий рівень показників десятикласники й одинадцятикласники ліцею мають по шкалі «розуміння своїх емоцій».

Таким чином, можна констатувати, що у процесі дорослішання без спеціального коригувального впливу спостерігаються якісні зміни складових ЕІ старшокласників. Порівняльний аналіз кількісних показників складових когнітивного компонента ЕІ старшокласників контрольної й експериментальної груп показав, що здебільшого показники шкал емоційного інтелекту старшокласників вищі в учнів Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер». Отже,

динаміка підвищення показників в учнів Кривоозерської ЗОШ І-ІІІ ст. № 2 є нижчою, ніж в учнів ліцею «Лідер».

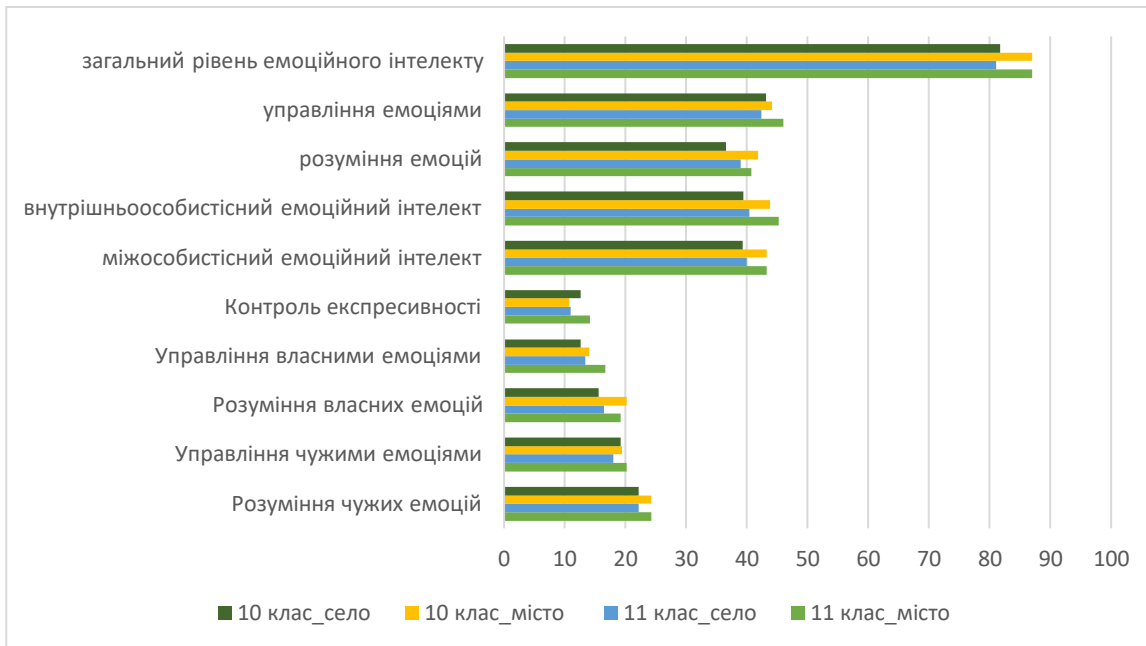

Рис. 3. Кількісні показники (у %) складових когнітивного компоненту ЕІ учнів 10-11кл.

На рисунку 3 ми бачимо, що майже за всіма шкалами показники в учнів, які навчаються у місті, є вищими, ніж в учнів, які навчаються в селі. Порівняльний аналіз за U-тестом Манна-Уїтні кількісних показників складових когнітивного компоненту емоційного інтелекту в учнів 10 класів, які навчаються у місті і в селі, показав наявність достовірних відмінностей у рівні розвитку декількох показників. Так, в учнів 10 класів, які навчаються у місті, є значно вищими показники складових когнітивного компонента емоційного інтелекту за шкалами «розуміння своїх емоцій», «міжособистісний ЕІ» та «розуміння емоцій», ніж в учнів 10 класів, які навчаються у селі ($p \leq 0,05$). За іншими шкалами значущих відмінностей не спостерігається. Таке ж порівняння між учнями 11 класів показало, що в учнів 11 класів, які навчаються у місті, є значно вищими показники за шкалою «розуміння своїх емоцій» на відміну від учнів 11 класів, які навчаються у селі ($p \leq 0,05$).

Когнітивний компонент ЕІ старшокласників досліджувався також за тестом Холла, зокрема визначався рівень розвитку емоційної обізнаності, здатності до управління своїми емоціями, самомотивації, емпатії, розпізнавання емоцій інших. Ми відобразили лише низький рівень показників за зазначеними шкалами. Результати діагностики за тестом Холла показали, що назагал, учні ліцею «Лідер» і 10, й 11 класів є більш обізнаними в емоціях, ніж учні Кривоозерської ЗОШ № 2. Також учні 11 класу ліцею «Лідер» здатні краще управляти власними емоціями. Серед десятикласників самомотивація є вищою в учнів Кривоозерської ЗОШ № 2, а серед учнів 11-х класів самомотивація є вищою в ліцеїстів. Емпатія вища у десятикласників сільської школи, проте в 11 класі вона вища в міських учнів (див. табл. 1).

Результати діагностики когнітивного компонента ЕІ старшокласників за тестом Холла

Шкали		10 кл (ліцей) (n=20)	10 клас (ЗОШ) (n=19)	11 клас (ліцей) (n=19)	11 клас (ЗОШ) (n=21)
		(у %)			
ЕмО	Н	45,0	57,9	26,3	71,4
УпрВЕ	Н	65,0	63,2	57,9	81,0
СамМ	Н	60,0	42,1	47,35	62,0
Е	Н	55,0	47,35	26,3	47,6
РозпЕІІ	Н	65,0	42,1	15,8	52,4

Примітки: шкали за тестом Холла: ЕмО – емоційна обізнаність; УпрВЕ – управління власними емоціями; СамМ – самомотивація; Е – емпатія; РозпЕІІ – розпізнавання емоцій інших людей; Н – низький рівень показників за тестом Холла.

Можна зробити висновок, що в учнів нашої вибірки є певні труднощі в розпізнаванні власних і чужих емоцій, відтак вони не завжди можуть адекватно реагувати на емоційні прояви оточення, їм складно контролювати інтенсивність і зовнішній прояв власних емоцій.

Нами було встановлено існування прямих кореляційних зв'язків на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між такими шкалами тесту ЕмІн Д.В. Люсіна, як «управління чужими емоціями», «розуміння своїх емоцій», «внутрішньоособистісний ЕІ», «розуміння емоцій» «управління емоціями» та шкалою «самотивація» за тестом Холла; між шкалами «розуміння своїх емоцій» і «внутрішньоособистісний ЕІ» та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «управління чужими емоціями», «управління своїми емоціями», «розуміння емоцій» і «управління емоціями» за (ЕмІн) та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «розуміння чужих емоцій», «управління своїми емоціями», «міжособистісний ЕІ» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «самотивація» (тест Холла); між шкалою «внутрішньоособистісний ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «емпатія» (тест Холла). Отже, в учнів 11-го класу ліцею «Лідер», самотивація впливає на покращення розуміння й управління емоціями своїми і чужими, на внутрішньоособистісний і міжособистісний ЕІ, а також на загальний рівень ЕІ. А управління власними емоціями залежить від внутрішньоособистісного ЕІ, від вміння управляти чужими емоціями і розуміння емоцій. Розвиток емпатії в учнів впливає на їхній внутрішньоособистісний ЕІ.

Разом з тим за результатами дослідження у 10 класі ліцею «Лідер» встановлені прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «розуміння чужих емоцій» і «міжособистісний ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «емоційна обізнаність» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалами «управління своїми емоціями», «внутрішньоособистісний ЕІ», «розуміння емоцій» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла);

прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «розуміння чужих емоцій», «розуміння своїх емоцій», «контроль експресії» і «управління емоціями» (ЕмІн) та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла); прямий кореляційний зв'язок на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалою «розуміння чужих емоцій» (ЕмІн) та шкалою «емпатія» (тест Холла); прямий кореляційний зв'язок на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалою «міжособистісний ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «емпатія» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалами «розуміння чужих емоцій», «міжособистісний ЕІ», «внутрішньоособистісний ЕІ», «розуміння емоцій» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «розпізнавання емоцій інших людей» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «розуміння своїх емоцій», «управління своїми емоціями» і «управління емоціями» (ЕмІн) та шкалою «розпізнавання емоцій інших людей» (тест Холла). Отже, в учнів 10-го класу ліцею емоційна обізнаність залежить від розуміння чужих емоцій і міжособистісного ЕІ. Здатність управляти власними емоціями впливає на розвиток внутрішньоособистісного ЕІ, розуміння ними емоцій і загальний рівень ЕІ. Що розвиненішою в них є емпатія, то кращим є розуміння чужих емоцій і міжособистісний ЕІ. Розпізнавання емоцій інших людей пов'язане в учнів 10-го класу ліцею із розумінням своїх і чужих емоцій, міжособистісним і внутрішньоособистісним ЕІ, розумінням емоцій і загальним рівнем ЕІ.

А в учнів 11-го класу Кривоозерської ЗОШ № 2 прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) встановлені між шкалами «управління своїми емоціями», «управління емоціями» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та «управління власними емоціями» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалами «управління чужими емоціями», «міжособистісний ЕІ», «управління емоціями» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «самомотивація» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «розуміння чужих емоцій» і «міжособистісний ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «емпатія» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалами «управління чужими емоціями», «міжособистісний ЕІ», «управління емоціями» і «загальний рівень ЕІ» (ЕмІн) та шкалою «розпізнавання емоцій інших людей» (тест Холла). Тобто, в учнів 11-го класу Кривоозерської ЗОШ № 2 управління власними емоціями залежить від здатності управляти емоціями і загального рівня ЕІ. Самомотивація впливає на здатність управляти чужими емоціями, управління емоціями, міжособистісний ЕІ та загальний рівень ЕІ. А емпатія залежить від розуміння чужих емоцій і розвитку міжособистісного ЕІ. Розпізнавання емоцій інших людей впливає на здатність до управління емоціями і управління чужими емоціями, на міжособистісний ЕІ та на загальний рівень ЕІ.

В учнів 10-го класу Кривоозерської ЗОШ № 2 спостерігається прямий кореляційний зв'язок на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалою «управління емоціями» (ЕмІн) та шкалою «емоційна обізнаність» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалами «управління своїми емоціями» і «управління емоціями» (ЕмІн) та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «міжособистісний ЕІ», «внутрішньоособистісний ЕІ» і «розуміння емоцій»

(Емін) та шкалою «управління власними емоціями» (тест Холла); прямий кореляційний зв'язок на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$) між шкалою «управління емоціями» (Емін) та шкалою «самотивація» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «управління своїми емоціями» і «міжособистісний ЕІ» (Емін) та шкалою «самотивація» (тест Холла); прямі кореляційні зв'язки на рівні значущості ($p \leq 0,05$) між шкалами «внутрішньоособистісний ЕІ», «розуміння емоцій» і «управління емоціями» (Емін) та шкалою «розпізнавання емоцій інших людей» (тест Холла). Тобто, в учнів 10-го класу середньої школи емоційна обізнаність залежить від розвитку здатності до управління емоціями. А управління власними емоціями залежить від здатності до розуміння емоцій, від розвитку міжособистісного і внутрішньоособистісного ЕІ. Самотивація впливає на підвищення здатності управляти емоціями, а розпізнавання емоцій інших людей залежить від внутрішньоособистісного ЕІ, розуміння емоцій і здатності управляти емоціями.

Отже, в учнів 11-х класів і міста, і села, порівняно з 10-класниками є вищими показники ЕІ за наступними шкалами: розуміння чужих емоцій, міжособистісний ЕІ, внутрішньоособистісний емоційний інтелект і загальний рівень емоційного інтелекту. Таким чином, можна констатувати, що у процесі дорослішання без спеціального коригувального впливу спостерігаються якісні зміни певних складових ЕІ старшокласників. Водночас, порівняльний аналіз кількісних показників складових когнітивного компонента ЕІ груп сільських та міських старшокласників показав, що загальний рівень ЕІ вищий в учнів Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер».

Проведене дослідження емоційного компонента ЕІ старшокласників і міської, і сільської шкіл за експрес-тестом «Дерево, люди, життя» (Pip Wilson) вказує на те, що суттєво нижчі показники виявилися у сільських учнів. Крім того, порівнюючи назагал 11-класників і 10-класників, варто зазначити, що показники емоційного компонента ЕІ вищими є в 11-класників. Тест емоційного інтелекту MSCEIT (Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test) проводився для дослідження здатності до сприйняття, оцінки і вираження емоцій, до емоційної фасилітації мислення; до розуміння та аналізу емоційної інформації та до рефлексивної регуляції емоцій. Нами було використано проєктивні частини методики: секція А (для вимірювання сприйняття емоцій на обличчях) та секція Е (для вимірювання сприйняття емоцій на малюнках). Аналіз зв'язку сприйняття емоцій на фото старшокласниками із середнім балом успішності, показав, що сприйняття емоції «хвилювання» має негативний кореляційний зв'язок із середнім балом успішності ($r = - 0,26$; $p \leq 0,05$). Тобто, що вищим є середній бал успішності, то гіршим є сприйняття й усвідомлення хвилювання, і, навпаки, що більш здатен старшокласник усвідомлювати саме емоцію хвилювання, то нижчим в нього є середній бал успішності. Емоція «здивування» має позитивний кореляційний зв'язок із середнім балом успішності ($r = 0,29$; $p \leq 0,05$). Тобто, що вищим є середній бал, то краще старшокласник усвідомлює емоцію здивування, і, навпаки, що менш здатен він до такого усвідомлення, то нижчим у нього є середній бал успішності.

Результати дослідження адаптаційного компонента емоційного інтелекту старшокласників за методикою шкалою самооцінки психофізіологічного стану

О.М. Кокуна показали, що всі досліджувані старшокласники (і 10-х, й 11-х класів сільського і міського освітніх закладів) вирізняються досить високими показниками (показники самооцінки самопочуття, активності, настрою, працездатності, стану здоров'я та життєвої задоволеності). Однак, високий рівень показників ставлення до навчання як складової адаптаційного компонента (показники ставлення до навчання, зацікавленості в навчанні та задоволеності від нього) виявився лише в учнів 11-х класів Києво-Печерського ліцею № 171 «Лідер», що корелює з отриманими результатами за методикою ЕмІн (Д.В. Люсіна) та тестом Холла. Отже, можна констатувати, що висока ефективність навчальної діяльності старшокласників є результатом високих показників адаптивного компонента ЕІ.

Аналіз результатів дослідження регулятивного компонента ЕІ старшокласників показав, що високі бали за шкалою «Загальна вольова саморегуляція» притаманні старшокласникам, які є емоційно зрілими, активними, незалежними і самостійними. Високі показники мають 8,9 % старшокласників нашої вибірки; за шкалами «настирливість» – 20,3 % старшокласників, а за шкалою «самоконтроль» – 17,7 % старшокласників. Таким чином, отримані результати стосовно інформації про усвідомлювані особливості саморегуляції старшокласників дають змогу розробити програму вдосконалення вольової саморегуляції, зацентрувавши увагу на тих рисах, які насамперед потребують розвитку або корекції. Аналіз результатів за тестом «Емоційна врівноваженість» показав, що у старшокласників, які навчаються в місті, показники емоційної врівноваженості є вищими, ніж у старшокласників, які навчаються в селі.

Експериментальне дослідження із підібраних методик уможливило створення цілісної картини сформованості емоційного інтелекту у старшокласників, що постає як структурний феномен і містить такі компоненти: когнітивний (уявлення про емоції, сприймання та розуміння емоцій), емоційний (почуття і прагнення), адаптаційний (адаптаційні здібності) та регулятивний (вольова саморегуляція, управління емоціями).

Порівняльний інтергруповий аналіз емпіричного матеріалу між старшокласниками Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер» та Кривоозерської ЗОШ І-ІІІ ст. №2 щодо середнього балу успішності має наступні результати:

- середній бал успішності старшокласників Ліцею – 9,01%,
- середній бал успішності старшокласників Кривоозерської школи – 7,84%.

Було визначено, що середній бал успішності в старшокласників нашої вибірки пов'язаний позитивним кореляційним зв'язком із такими складовими когнітивного компоненту емоційного інтелекту, як розуміння чужих емоцій, управління чужими емоціями та показником міжособистісного емоційного інтелекту.

Кореляційний аналіз показників (r Пірсон) показників ЕІ старшокласників, які ввійшли до компонентів моделі емоційного інтелекту, виявив між ними наступні взаємозв'язки:

Когнітивний – адаптивний (виявлено, що показник когнітивного компонента ЕІ «управління своїми емоціями» пов'язаний позитивними кореляційними зв'язками із такими показниками адаптивного компоненту: самопочуття, активність, настрої та

стан здоров'я. Тобто, що краще старшокласник вміє управляти власними емоціями, то краще він почувається, тим активніший, має хороший настрій і загальний стан здоров'я і, навпаки, що вищі показники адаптивного компонента ЕІ у старшокласника, то краще він справляється з управлінням власними емоціями).

Показник когнітивного компонента ЕІ старшокласника «емоційна обізнаність» пов'язаний позитивними кореляційними зв'язками із такими показниками адаптивного компонента ЕІ, як зацікавленість у навчанні, задоволеність від навчання і бажання навчатися. Тобто, зацікавленість у навчанні, задоволеність навчанням і бажання навчатись тим вищі, чим вищою є емоційна обізнаність і навпаки. Показник ЕІ «самотивація» пов'язаний із такими показниками ЕІ, як самопочуття, активність, настрій, працездатність, життєва задоволеність, зацікавленість у навчанні, задоволеність навчанням, бажання навчатися. Отже, зазначені вище показники ЕІ старшокласника мають позитивний взаємовплив і взаємообумовлюють рівень розвитку.

Адаптивний – Регулятивний. Показник адаптивного компонента ЕІ «самопочуття» має позитивні кореляційні зв'язки із показником регулятивного компонента ЕІ «вольова саморегуляція». Ці показники чинять взаємний позитивний вплив. Показник «активність» ЕІ взаємопов'язаний із такими показниками ЕІ, як настирливість, самоконтроль і вольова саморегуляція. Отже, що активнішу життєву позицію мають старшокласники, то краще вони здійснюють самоконтроль, справляються зі своїми вольовими проявами і є настирнішими у досягненні поставлених цілей і навпаки. Показники життєвої задоволеності, що були виявлені у старшокласників нашої вибірки, мають позитивні кореляційні зв'язки із показниками самоконтролю та вольової саморегуляції. Показники зацікавленості в навчанні мають позитивні кореляційні зв'язки із показниками настирливості і вольової саморегуляції. Показники задоволеності від навчання також мають взаємовплив із показниками настирливості і вольової саморегуляції. Показники за шкалою бажання навчатися мають позитивні кореляційні зв'язки із показниками настирливості, самоконтролю і вольової саморегуляції.

Когнітивний – Емоційний. Показники внутрішньоособистісного емоційного інтелекту мають негативні кореляційні зв'язки із показниками розпізнавання емоції страху. Це означає, що чим активнішим є розпізнавання саме емоції страху, тим нижчими є показники внутрішньоособистісного емоційного інтелекту і, навпаки, коли ця емоція усвідомлюється, то і показники внутрішньоособистісного емоційного інтелекту будуть значно вищими. Показники контролю експресії мають позитивні кореляційні зв'язки із показниками розпізнавання емоції відрази і страху.

Когнітивний – Регулятивний. Показники внутрішньоособистісного емоційного інтелекту мають позитивні кореляційні зв'язки із показниками самоконтролю.

Для уточнення взаємозв'язків між складовими емоційного інтелекту був проведений факторний аналіз даних. Для старшокласників нашої вибірки на підставі факторного аналізу побудовано модель розвитку емоційного інтелекту, до якої увійшли вісім факторів. Факторна модель пояснила 78,24% дисперсії отриманих даних (табл. 2).

Факторна модель розвитку емоційного інтелекту старшокласника

Фактор	Шкали	Факторне навантаження
Когнітивно-фізіологічний	розуміння чужих емоцій	,712
	управління чужими емоціями	,581
	розуміння власних емоцій	,607
	управління власними емоціями	,581
	міжособистісний емоційний інтелект	,684
	внутрішньоособистісний емоційний інтелект	,741
	розуміння емоцій	,703
	управління емоціями	,787
	загальний рівень емоційного інтелекту	,787
	самотивація	,735
	самопочуття	,515
	активність	,594
	зацікавленість у навчанні	,514
	бажання навчатися	,510
Настрій	розуміння емоцій	,501
	настрій	,562
Навчальний	зацікавленість у навчанні	,555
	задоволеність навчанням	,541
	бажання навчатися	,604
Вольова саморегуляція	настирливість	,502
	самоконтроль	,511
Емпатія	емпатія	,585
Управління власними емоціями	управління власними емоціями	,563
Емоційна врівноваженість	емоційна врівноваженість	,652
Управління чужими емоціями	управління чужими емоціями	,565

Когнітивно-фізіологічний фактор вказує на те, що для розвитку емоційного інтелекту старшокласників нашої вибірки необхідно розвивати такі здатності, як розуміння чужих емоцій, управління чужими емоціями, розуміння власних емоцій і управління власними емоціями. Також цей фактор визначає необхідність розвитку у старшокласників міжособистісного (здатності до розуміння емоцій інших людей і управління ними) і внутрішньоособистісного емоційного інтелекту (здатності до розуміння власних емоцій і управління ними) та самотивації як здатності до

управління своєю поведінкою за рахунок управління емоціями. Другий фактор цієї моделі – настрій – включає в себе шкали розуміння емоцій та настрою, які пов'язані між собою та позитивно впливають на розвиток емоційного інтелекту. Третій фактор моделі – навчальний – представлений шкалами зацікавленості в навчанні, задоволеності навчанням і бажання навчатися. Отже, для розвитку емоційного інтелекту важливими є і зацікавленість у навчанні, і задоволеність навчанням, і бажання навчатися. Четвертим фактором нашої моделі є вольова саморегуляція, яка представлена шкалами настирливості як сили намірів, прагнення до завершення розпочатої справи та самоконтролю як відображення рівня вільного контролю емоційних реакцій і станів. П'ятим фактором цієї моделі є емпатія як розуміння емоцій інших людей, вміння співпереживати поточному емоційному стану іншої людини та готовність надати підтримку. Це вміння зрозуміти стан людини з міміки, жестів, відтінків мови, пози. Шостим фактором моделі є управління власними емоціями. Сьомим фактором є емоційна врівноваженість, а восьмим – управління чужими емоціями.

Отже, виходячи з результатів комплексного дослідження емоційного інтелекту старшокласників і міста, і села в 10-му й 11-му класах, можна зробити висновок, що спостерігаються якісні позитивні зміни структурних показників ЕІ, пов'язані з віковим розвитком. Проте у загальній картині моделі ЕІ старшокласника вони є незначними, тому є необхідність у цілеспрямованому розвитку всіх структурних компонентів факторної моделі ЕІ старшокласника у межах навчального процесу загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ст.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дає розуміння їхньої корисності стосовно впровадження у шкільний навчально-виховний процес програми розвитку ЕІ старшокласників задля його оптимізації, а також з перспективою визначення стратегії вибору старшокласниками подальшого життєвого та професійного шляху. На основі створеної факторної моделі ЕІ старшокласника було розроблено основні засади формульовального експерименту.

У третьому розділі **«Психолого-педагогічні засоби розвитку емоційного інтелекту старшокласників»** репрезентовані концептуальні засади, загальні принципи організації, напрямки та методи формульовального експерименту. Розкрито зміст психолого-педагогічної програми розвитку ЕІ та проаналізовані результати її емпіричної апробації.

Аналіз навчальних планів, програм, системи виховної роботи; навчальних засобів (підручників англійської мови) дав підставу для висновку про відсутність розробленої системи заходів та методично-теоретичної бази психолого-педагогічних засобів впливу на розвиток ЕІ старшокласників.

Формульовальний етап дисертаційного дослідження проводився в межах дослідно-експериментальної роботи Всеукраїнського рівня в період 2015-2020 рр. науково-дослідницької лабораторії вікової психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України за темою: «Система психолого-педагогічних методів у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу в умовах диференційованого особистісно орієнтованого навчання» на базі Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер».

Процедурна модель формувального експерименту складалась із трьох етапів: діагностично-цільового, інформаційно-розвивального, результативного. До діагностично-цільового етапу увійшло діагностування вихідного рівня розвитку ЕІ старшокласників. У межах інформаційно-розвивального етапу впроваджено авторську Програму «Розвиваємо емоційний інтелект» та авторський Інтегрований курс розвитку ЕІ старшокласників на уроках англійської мови. А результативний етап містить діагностування результатів формувального впливу.

Реалізація авторської Програми розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами «Розвиваємо емоційний інтелект» передбачає інтеграцію у навчально-виховний процес старшої школи загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ст. п'яти блоків теоретично-практичних занять (22 години). До кожного блоку увійшли міні-лекції та практичні заняття. Практична частина програми передбачає застосування психологічних вправ (гештальт, сугестопедія тощо), різних форм групової та індивідуальної роботи; базується на засадах позитивної психотерапії.

Авторський Інтегрований курс розвитку ЕІ старшокласників на уроках англійської мови (24 години) як невід'ємна частина програми передбачає розвиток емоційної компетенції та емоційної культури учнів, формування навичок самомотивації та стресостійкості, навичок соціалізації старшокласників на уроках англійської мови та інтегрується в типовий Навчальний план загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ступеня відповідно до Навчальної програми вивчення іноземних мов, рекомендованої МОН України. Теми Інтегративного курсу охопили такі сфери, як «Особистісна», «Публічна», «Освітня». Інтегрований курс об'єднує всі три функції, передбачені Державною Програмою: освітню, виховну та розвивальну з певним розширенням у напрямку психолінгвістичного та лінгвокогнітивного контенту в межах розвитку емоційного інтелекту. Курс є невід'ємною частиною зазначених вище трьох сфер спілкування (особистісної, публічної, освітньої) та включає тематико-ситуативні складові відповідно до змістових ліній «Я, моя родина, мої друзі», «Мистецтво», «Живопис», «Наука і технічний прогрес», «Шкільне життя», «Робота і професії», передбачених Державною програмою. Зміст курсу спрямований на реалізацію завдань з розвитку емоційної культури та емоційної компетенції старшокласників у процесі вивчення англійської мови, усвідомлення через мовленнєвий функціонал власних емоційних станів та емоцій, розуміння та раціональне управління емоціями інших, здатність до використання емоцій і форм їхнього вираження у процесі комунікації.

Одним із засобів впливу на розвиток ЕІ з метою кращого закріплення результатів практичних занять та більш поглибленої роботи з чинниками розвитку ЕІ старшокласників став журнал емоцій «Emotional Journal: master your emotions» (EJ), Ведення щоденника сприяє конструктивному «емоційному менеджменту» в напрямку вербалізації емоцій та емоційних станів старшокласниками. В основу ведення щоденника покладено ідею *mindfulness*, яка уможливорює узагальнення емоційного досвіду, регуляцію емоційних проявів та на внутрішньоособистісному і міжособистісному рівнях дає усвідомлення когнітивного регулювання емоцій. У межах формувального експерименту аналіз щоденника емоцій учасників

експериментальної групи вплинув на кореляцію методичного та змістовного забезпечення Інтегрованого курсу.

В апробації розробленої нами програми шляхом формувального експерименту взяли участь учні двох 11-х класів Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер» – по 20 учнів в експериментальній (11 дівчат та 9 хлопців) та контрольній (12 дівчат та 8 хлопців) групах. Формувальний вплив у межах Програми «Розвиваємо емоційний інтелект» та Інтегрованого курсу показав позитивну динаміку наступних показників складових емоційного інтелекту старшокласників: загального емоційного інтелекту, розуміння емоцій (загалом), міжособистісного емоційного інтелекту, розуміння власних емоцій, розуміння чужих емоцій, управління власними емоціями, управління чужими емоціями, контролю експресії, емпатії, емоційної врівноваженості (таблиця 3).

Таблиця 3

**Результати апробації програми розвитку емоційного інтелекту
старшокласників**

№ з/п	Показники складових емоційного інтелекту	Експериментальна група		Контрольна група	
		М (до програми)	М (після програми)	М (до програми)	М (після програми)
1.	Розуміння власних емоцій	18,63	23,38*	19,05	19,71
2.	Управління власними емоціями	14,43	17,58*	13,97	14,71
3.	Розуміння чужих емоцій	21,88	26,13*	22,01	22,17
4.	Управління чужими емоціями	16,78	20,03*	17,14	16,99
5.	Контроль експресії	10,85	13,15*	11,12	11,48
6.	Розуміння емоцій	40,45	46,55*	39,29	41,81
7.	Міжособистісний емоційний інтелект	41,53	48,49*	40,55	42,55
8.	Загальний рівень емоційного інтелекту	52,13	64,88*	50,50	53,16
9.	Емпатія	9,30	11,35*	8,92	9,12
10.	Емоційна врівноваженість	4,85	6,15*	4,58	4,73

Примітки: 1) * – зміни достовірні на рівні $p \leq 0,05$;

2) показники № 1-7 отримані за опитувальником «ЕмІн» (Д.В. Люсін); № 8-9 – за «Опитувальником EQ» (Н. Холл); № 10 – за методикою «Емоційна врівноваженість» (Е.В. Ейдман)

Отримані результати засвідчили чутливість до формувального впливу згаданих компонентів, що може бути пов'язаним із змістовним наповненням програми розвитку ЕІ старшокласників. Підвищення рівня складових ЕІ у старшокласників, які

брали участь у формувальному експерименті, доводить ефективність впровадження програми розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами. А, відповідно, можна зробити висновок, що запропонована програма розвитку ЕІ старшокласників ґрунтується на системному підході та спрямована на отримання старшокласниками емоційних знань, умінь та досвіду, пов'язаних з ЕІ.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлені результати теоретичного та емпіричного дослідження розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами. На підставі отриманих результатів дисертаційного дослідження, які свідчать про досягнення мети і вирішення поставлених завдань, зроблено наступні висновки:

1. Емоційний інтелект старшокласників в сучасній психолого-педагогічній науці розглядається як чинник їхнього особистісного становлення, гармонійного розвитку та успішної самореалізації, що повністю відповідає сучасній парадигмі гуманізації освіти та актуалізує необхідність пошуку шляхів руху в напрямку емоційно-ціннісної її складової. Обґрунтовано розгляд емоційного інтелекту старшокласників як структурний феномен, ментальні складові якого дозволяють розуміти, усвідомлювати та управляти своїми емоціями та емоціями інших.

2. Створено й обґрунтовано теоретичну структурно-функціональну модель емоційного інтелекту старшокласника, що поєднує в собі емоційний, когнітивний, адаптаційний та регулятивний компоненти з відповідною структуризацією.

3. Визначено, що у старшокласників як міської, так і сільської шкіл переважає середній і низький рівень емоційного інтелекту. Визначено, що розвивальному впливу психолого-педагогічними засобами у межах навчально-виховного процесу підлягають такі показники 8-факторної моделі емоційного інтелекту старшокласника: когнітивно-фізіологічний, навчальний, вольова саморегуляція, настрої, емпатія, управління власними емоціями, емоційна врівноваженість, управління чужими емоціями.

4. Основною формою організації психолого-педагогічного впливу на розвиток емоційного інтелекту старшокласників обрано урок і позакласні заходи, які включили систему методів: міні-лекції, бесіди, дискусії, мозкові штурми, групові шеринги, психологічні вправи, арт і музикотерапевтичні практики, методи інтерактивного навчання.

5. Розроблена й упроваджена в навчально-виховний процес авторська програма «Розвиваємо емоційний інтелект» (у межах позакласної роботи) спрямована на розвиток основ знань старшокласників про емоційний інтелект та формування базових навиків розуміння, управління власними емоціями та емоціями інших, емпатії, контролю експресії, емоційної врівноваженості з відповідним психологічним супроводом.

6. Розроблений і упроваджений авторський Інтегрований курс розвитку емоційного інтелекту старшокласників (на уроках англійської мови) спрямований на розвиток емоційної компетенції та емоційної культури учнів, формування навичок самомотивації та стресостійкості, навичок соціалізації старшокласників засобами

уроку англійської мови; усвідомлення через мовленнєвий функціонал власних емоційних станів, розуміння та раціональне управління емоціями інших.

7. Виявлено, що формувальні впливи авторської Програми й Інтегрованого курсу на окремі структурні складові показників факторної моделі розвитку емоційного інтелекту старшокласника спричинили позитивну динаміку: загального рівня емоційного інтелекту, розуміння емоцій (загалом), міжособистісного емоційного інтелекту, розуміння власних емоцій, розуміння чужих емоцій, управління власними емоціями, управління чужими емоціями, контролю експресії, емпатії, емоційної врівноваженості. Позитивні якісні зміни показників контрольного зрізу в експериментальній групі доводять, що запропонована авторська Програма та авторський Інтегрований курс є ефективними для розвитку емоційного інтелекту старшокласників та вказують на перспективність їхнього використання.

Перспективи подальшої наукової роботи за проблемою емоційного інтелекту полягають у дослідженні впливу емоційного інтелекту старшокласників на особливості їхнього професійного вибору і майбутнє професійне самоздійснення в умовах постійних соціально-економічних перетворень.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

а) *Статті у наукових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:*

1. Могиляста С.М. Програма розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ, 2020. Вип.56. С.104-112
2. Могиляста С.М. Урок англійської мови як психолого-педагогічний засіб розвитку емоційного інтелекту старшокласника: з досвіду роботи. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Київ, 2020. Вип. 20. С. 106–117.
3. Могиляста С.М. Дослідження емоційного інтелекту старшокласників. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Київ, 2019. Вип.19. С. 164–177.
4. Могиляста С.М. Аналіз теоретичних підходів до дослідження емоційного інтелекту особистості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. Київ; Житомир, 2018. Вип. 14. С. 362–369.
5. Могиляста С.М. Особливості розвитку емоційного інтелекту у старшокласників. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Київ, 2016. Вип.29. С.143-153.

б) Статті в українських наукових періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

6. Могиляста С. До питання розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами. *Психологічні перспективи*. 2020 (36). С. 174-188.

в) Статті у міжнародних наукометричних фахових виданнях:

7. Могиляста С.М. Розвиток емоційного інтелекту старшокласника: методика і результати дослідження. *European humanities studies: State and Society*. Issue 2, 2020. P. 74-95.

г) Статті та тези апробаційного характеру:

8. Могиляста С.М. Розвиток емоційного інтелекту старшокласників: результати дослідження міської та сільської шкіл. *Практична психологія сучасності: ресурси та перспективи*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 26-27 вересня 2019 р.). Луцьк, 2019. С.176-179

9. Могиляста С.М. Емоційний інтелект як складова максимального відчуття старшокласником щастя. *Щастя та цивілізаційний розвиток*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 14-15 листопада 2019 р.). Львів, 2019. С.168.

10. Могиляста С. М. Психофізіологічний стан як чинник психологічного здоров'я старшокласника. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Вінниця, 22 листопада 2019). Вінниця, 2019. С.150-159.

11. Могиляста С.М. Аналіз методів дослідження емоційного інтелекту особистості. *Proceedings of the XIV International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*. Vol.2, June 25, 2019. Warsaw, Poland URL: <https://fileview.fwdcdn.com>

12. Могиляста С.М. Аналіз теоретичних підходів до дослідження емоційного інтелекту особистості. *Materiály XIV Mezinárodní vědecko-praktická konference, «Věda a vznik -2018»*, po Filologie. Psychologie a sociologie. Hudba a život. 22 - 30 prosinců 2018 г, с.75

АНОТАЦІЇ

Могиляста С.М. Психолого-педагогічні засоби розвитку емоційного інтелекту старшокласників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено актуальній для педагогічної та вікової психології проблемі психолого-педагогічних засобів розвитку емоційного інтелекту старшокласників.

У роботі представлений аналіз науково-теоретичних концепцій і підходів до вивчення проблеми емоційного інтелекту у психолого-педагогічних дослідженнях, розкрита сутність поняття «емоційний інтелект старшокласника». Емоційний

інтелект старшокласників розглядається як структурний феномен, ментальні складові якого дозволяють розуміти свої емоції й емоції інших, усвідомлювати їх та управляти ними. Окреслені шляхи та перспективи розвитку емоційного інтелекту старшокласників психолого-педагогічними засобами в умовах навчально-виховного процесу в освітньому закладі.

Доведено, що рівень ЕІ старшокласників є низького і середнього рівня, тому потребує формувального впливу. Здійснений факторний і кореляційний аналіз результатів констатувального етапу дослідження, що дозволило створити 8-факторну модель розвитку емоційного інтелекту старшокласника, до якої увійшли наступні показники: когнітивно-фізіологічний, настрій, навчальний, вольова саморегуляція, емпатія, управління власними емоціями, емоційна врівноваженість, управління чужими емоціями.

У межах програми розвитку ЕІ старшокласників психолого-педагогічними засобами було впроваджено авторську Програму «Розвиваємо емоційний інтелект» та авторський Інтегрований курс розвитку ЕІ старшокласників засобами уроку англійської мови, що процедурно посилювались психологічними вправами, різними формами індивідуальної та групової роботи на засадах позитивної психотерапії.

Перевірка ефективності застосованих психолого-педагогічних засобів показала статистично значущі позитивні зміни наступних показників факторної моделі розвитку емоційного інтелекту старшокласника: загальний рівень емоційного інтелекту, розуміння емоцій (загалом), міжособистісний емоційний інтелект, розуміння власних емоцій, розуміння чужих емоцій, управління власними емоціями, управління чужими емоціями, контроль експресії, емпатія, емоційна врівноваженість.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційний інтелект старшокласників, модель емоційного інтелекту старшокласників, розвиток емоційного інтелекту, ідентифікація емоцій, використання емоцій, розуміння емоцій, свідоме регулювання емоцій, психолого-педагогічні засоби.

Могилястая С.Н. Психолого-педагогические средства развития эмоционального интеллекта старшеклассников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Институт психологии имени Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена актуальной для педагогической и возрастной психологии проблеме психолого-педагогических средств развития эмоционального интеллекта старшеклассников.

В работе проанализированы научно-теоретические концепции и подходы к изучению проблемы эмоционального интеллекта в психолого-педагогических исследованиях, раскрыта сущность понятия «эмоциональный интеллект старшеклассника». Эмоциональный интеллект старшеклассников рассматривается как структурный феномен, ментальные составляющие которого позволяют понимать свои эмоции и эмоции других, осознавать их и управлять ими. Очерчены пути и перспективы развития эмоционального интеллекта старшеклассников психолого-

педагогическими средствами в условиях учебно-воспитательного процесса в образовательном учреждении.

Доказано, что эмоциональный интеллект старшеклассников находится на низком и среднем уровне, поэтому нуждается в развитии. На основании факторного и корреляционного анализа результатов констатирующего этапа исследования создана 8-факторная модель развития эмоционального интеллекта старшеклассника, включающая следующие показатели: когнитивно-физиологический, настроение, учебный, волевая саморегуляция, эмпатия, управление собственными эмоциями, эмоциональная уравновешенность, управления чужими эмоциями.

В рамках программы развития ЭИ старшеклассников психолого-педагогическими средствами были внедрены авторская программа «Развиваем эмоциональный интеллект» (внеклассная работа) и авторский Интегрированный курс развития ЭИ старшеклассников (на уроках английского языка). Программа «Развиваем эмоциональный интеллект» воплощена в учебно-воспитательный процесс в виде лекционно-практических занятий с целью развития знаний старшеклассников об эмоциональном интеллекте и формирования базовых навыков понимания, управления собственными эмоциями и эмоциями других, эмпатии, контроля экспрессии, эмоциональной уравновешенности. Программой предусмотрено психологическое сопровождение старшеклассников, входящих в состав экспериментальной группы, а также их родителей. Представленный в диссертационном исследовании авторский Интегрированный курс развития ЭИ старшеклассников предполагает развитие эмоциональной компетенции и эмоциональной культуры учащихся, формирование навыков самомотивации и стрессоустойчивости, навыков социализации старшеклассников средствами урока английского языка. Содержание курса направлено на осознание через речевой функционал собственных эмоциональных состояний и эмоций, понимание и рациональное управление эмоциями других, способность к использованию эмоций и форм их выражения в процессе коммуникации.

Апробация авторских Программы и Интегрированного курса показала положительную динамику следующих структурных составляющих показателей факторной модели развития эмоционального интеллекта старшеклассника: общего уровня эмоционального интеллекта, понимания эмоций (в целом), межличностного эмоционального интеллекта, понимания собственных эмоций, понимания чужих эмоций, управления собственными эмоциями, управления чужими эмоциями, контроля экспрессии, эмпатии, эмоциональной уравновешенности. Положительные качественные изменения показателей контрольного среза в экспериментальной группе доказывают, что предложенная авторская Программа и авторский Интегрированный курс эффективны для развития ЭИ старшеклассников и указывают на перспективность их использования

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоциональный интеллект старшеклассников, модель эмоционального интеллекта старшеклассников, развитие эмоционального интеллекта, идентификация эмоций, использование эмоций, понимание эмоций, сознательная регуляция эмоций, психолого-педагогические средства.

Mohyliasta S. M. Psychological and pedagogical means of developing emotional intelligence of high school students - Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Psychological Sciences, specialty 19.00.07 - Pedagogical and Age Psychology – G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the problem of psychological and pedagogical means of high school students' emotional intelligence development, which is relevant for Pedagogical and Age Psychology.

The paper presents an analysis of scientific and theoretical concepts and approaches of studying the problem of emotional intelligence in psychological and pedagogical research, reveals the essence of high school students emotional intelligence concept. High school students emotional intelligence is seen as a structural phenomenon, the mental components of which allow you to understand your emotions and the emotions of others, to realize them and manage them. The ways and prospects of high school students' emotional intelligence development by psychological and pedagogical means in the conditions of the educational process.

It is proved that the level of high school students' emotional intelligence is low and medium, so it needs a formative effect. No significant difference was found between urban and rural high school students' emotional intelligence. Factor and correlation analysis was performed of studying ascertaining stage results, which allowed to create an 8-Factor Model of high school students' emotional intelligence, which formed the following indicators: cognitive-physiological, mood, studying, volitional self-regulation, empathy, self-control, emotional balance, managing the emotions of others.

Within the program of high school students' emotional intelligence development by psychological and pedagogical means the Author's Program "Developing emotional intelligence" and the Author's Integrated Course of high school students' emotional intelligence development by English lesson means were introduced, which were procedurally strengthened by psychological exercises, various forms of individual and group work.

Testing the effectiveness of applied psychological and pedagogical tools showed statistically significant positive changes in the following factors of high school students' emotional intelligence Factor Model: general level of emotional intelligence, understanding of emotions (in general), interpersonal emotional intelligence, understanding own emotions, managing own emotions, understanding emotions of others', managing the emotions of others, control of expression, empathy, emotional balance.

Key words: emotional intelligence, high school students' emotional intelligence, model of high school students' emotional intelligence, development of emotional intelligence, identification of emotions, use of emotions, understanding of emotions, conscious regulation of emotions, psychological and pedagogical means.